

De bevolking van Leeuwarden halverwege de negentiende eeuw

De volkstelling van 1839 in kaart gebracht met HISGIS Fryslân

De Fryske Akademy heeft in de afgelopen jaren met steun van diverse partijen het Historisch Geografisch Informatiesysteem Fryslân (HISGIS) ontwikkeld. De basis van HISGIS, de digitaal ingevoerde vroegste kadastrale registratie uit de Franse tijd, vormt niet alleen een basis voor het ontsluiten van de bijbehorende gegevens over de kadastrale percelen en hun eigenaren in 1832. HISGIS kan ook dienen als digitale kapstok voor het ontsluiten van andere historische bronnen, bijvoorbeeld over de bewoners van die percelen. In deze bijdrage een illustratie voor Leeuwarden van de koppeling met de volkstelling van 1839.

Volkstelling

Pas in de negentiende eeuw komt in veel Europese landen waaronder Nederland de volkstelling tot ontwikkeling als statistisch instrument van waarneming. Voor het jaar 1829 werd per Koninklijk Besluit van 3 september 1829 de eerste algemene volkstelling voorgeschreven die blijkens de toelichting van burgemeester en wethouders van Leeuwarden daarbij “...geen ander doel heeft, dan het aanleggen van uitvoerige Volks-Registers, bevattende alle zoodanige opgaven en bijzonderheden nopens de bevolking, welke kennis in het belang van de Staat, nuttig en noodzakelijk is bevonden, ...” (Leeuwarder Courant, 1829). Een dergelijke algemene telling diende voortaan elke tien jaar plaats te vinden. De tweede algemene tienjaarlijkse volkstelling vond dus plaats in 1839. Zoals uit de publicatie van de kennisgeving van het Koninklijk Besluit dienaangaande blijkt, werd de telling gehouden in de periode van 18 november tot 31 december 1839 (Leeuwarder Courant, 1839; zie kader). In de Leeuwarder Courant werden de eerste uitkomsten op 28 februari 1840 gepubliceerd: “*LEEWARDEN, den 27 Februarij. Volgens de uitkomst der jongste volks-telling, bedroeg het getal inwoners dezer Stad, op den 1 Januarij 1840, 21956, (zijnde 1986 meer dan in 1830), dat der huizen 3521 en dat der huisgezinnen 4655. – Onder de inwoners telde men 9743 van het mannelijke geslacht, zijnde 3434 gehuwden, 342 weduwnaars en 5967 jongmans en kinders, en 12213 van het vrouwelijke geslacht, zijnde 3493 gehuwden, 1271 weduwen en 7449 jonge dochters en kinders. – De bevolking bestond uit 16876 Protestanten, 3956 Roomschen, 1119 Israëlit en 5 van geene genoemde gezindheid. – Onder de bevolking zijn niet begrepen de militairen, ten getale van 771*

en de gevangenen, ten getale van 673.” (Leeuwarder Courant, 1840)

De uitkomsten van de volkstelling voor heel Nederland werden pas in 1841 gepubliceerd (Koninkrijk der Nederlanden, 1841). Leeuwarden was destijds met een totale bevolking van 23400 (inclusief militairen en gevangenen) na achtereenvolgens Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage, Utrecht, Leiden, Groningen, Maastricht en Haarlem de negende stad van Nederland¹.

Kadastrale nummering en huisnummering

Ten tijde van de volkstelling werden de huizen niet zoals tegenwoordig genummerd per straat. In kleinere plaatsen werden de huizen meestal beginnend met één voor het eerste huis doorgenummerd tot aan het laatste huis. Grotere plaatsen zoals Leeuwarden waren verdeeld in zogenoemde afdelingen en de huizen werden aldaar ingedeeld en genummerd per afdeling. De afdelingen werden aangeduid met letters. Leeuwarden telde volgens de volkstelling 1839 in totaal vijftien afdelingen, waarvan tien binnen de stadsgracht (zie kaart 1).

De kadastrale kaart van 1832 bevat echter geen huisnummers, maar kadastrale nummers. Om de gegevens van de volkstelling cartografisch weer te kunnen geven in de kadastrale kaart is een koppeling nodig tussen de kadastrale nummering van 1832 en de huisnummering van 1839. Het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) heeft deze koppeling (concordantie) gemaakt voor de volkstelling 1839.

De toenmalige burgemeester van Leeuwarden bijvoorbeeld, de toen 73-jarige weduwnaar

Kaart 1. Indeling van Leeuwarden binnen de stadscracht in afdelingen ten tijde van de volkstelling van 1839

Thijs Feenstra, woonde destijds in het *Van Sminiahuis*, tegenwoordig adres Tweebaksmarkt 36, maar toen huisnummer 51 in afdeling B en kadastraal perceelsnummer B 418.

Belastbaar inkomen

De Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel der grondeigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (OAT) behorend bij de kadastrale kaarten van 1832 vermeldt naast de namen van de eigenaren van de percelen en het soort eigendom (huis, school, kerk, erf, tuin etc.) ook het belastbaar inkomen van ieder perceel. Kaart 3 geeft het belastbaar inkomen weer van ieder perceel voor het centrum van Leeuwarden. Het betreft alle panden die niet onbelast zijn en bovendien volgens de volkstelling 1839 bewoond waren. Er is een zeker ruimtelijk patroon herkenbaar. Het belastbaar inkomen is relatief hoog rond de straten Nieuwestad, (Over de) Kelders, Voorstreek, Tweebaksmarkt en Eewal. Het belastbaar inkomen is daarentegen relatief laag vooral aan de rand van de stad (rond de straten Nieuweburen, Boterhoek, Amelandsdwinger en Keizersgracht) en in het centrum rond het Bagijnklooster en de

Gasthuissteeg. In hoeverre deze verschillen tot uitdrukking komen in de kenmerken van de bewoners van de panden kan worden geanalyseerd op basis van de volkstelling van 1839.

Bevolkingsdichtheid en -samenstelling

In de volkstelling van 1839 zijn diverse gegevens over de bewoners opgenomen. De volkstelling bevat per persoon de volgende gegevens: familienaam, patroniem, voornamen, geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, geboorteplaats, religie, beroep en adres (straatnaam, afdeling en huisnummer). Met behulp van deze gegevens kunnen diverse demografische en andere sociaal-economische indicatoren worden berekend. Zoals reeds bleek uit het bericht in de *Leeuwarder Courant* van vrijdag 28 februari 1840 had de stad Leeuwarden volgens de volkstelling bijna 22 duizend inwoners. De meerderheid daarvan, ongeveer 80 procent, woonde binnen de stadscracht. Uit een studie van Van der Woude (1987) blijkt dat tussen 1809 en 1870 in Leeuwarden vooral in de binnenstad de bevolking veel sterker groeide dan het aantal woningen. In de periode tot 1839 was de bevolking in de binnenstad met 21 procent toegenomen, terwijl het aantal wonin-

Kaart 2. Belastbaar inkomen van ieder perceel volgens de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel der grond-eigenaren en der ongebouwde en gebouwde vaste eigendommen (OAT), Leeuwarden, 1832

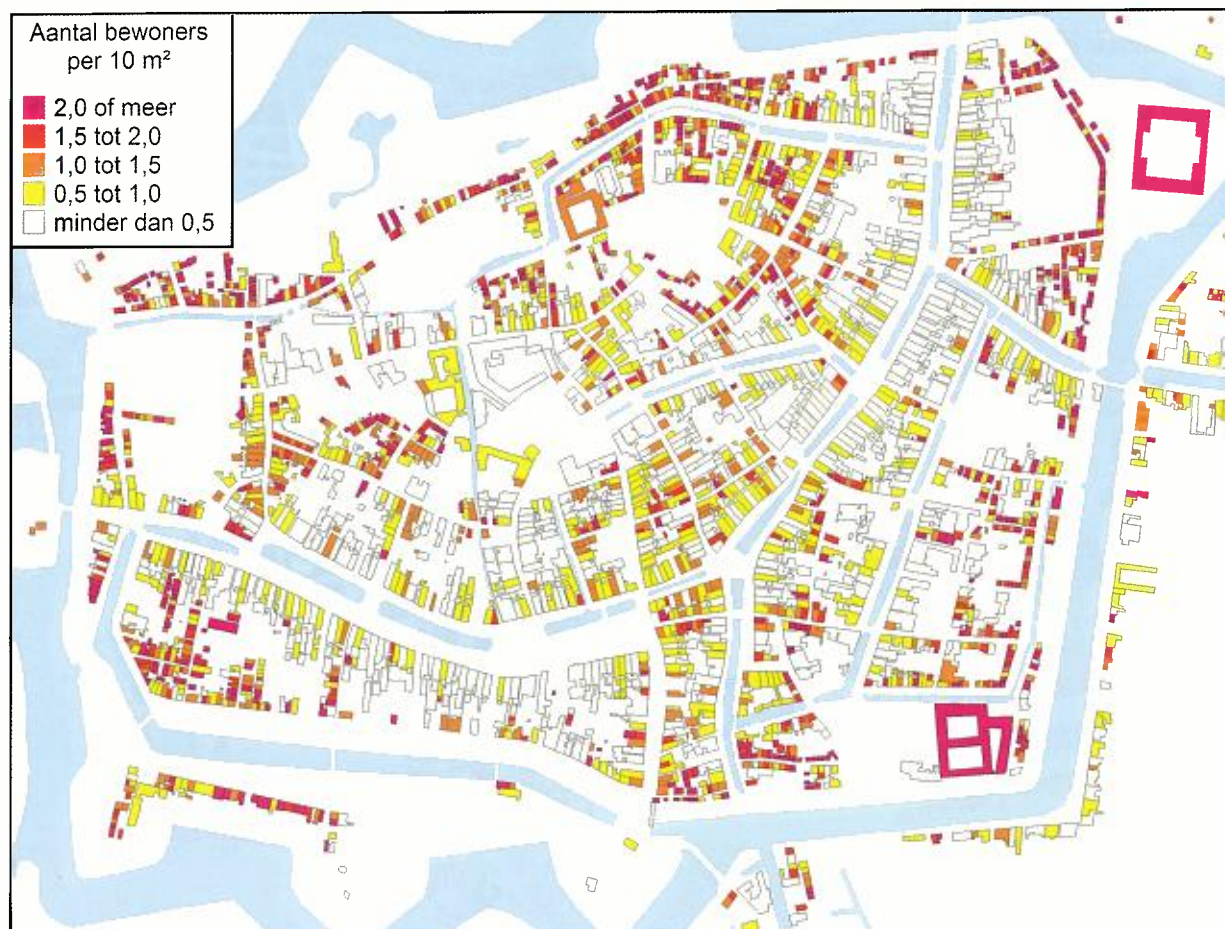
gen zelfs met drie procent was gedaald. De oplossing van het woningvraagstuk werd niet zozeer gezocht in nieuwbouw, als wel in verdichting van de bestaande bebouwing: de aan stegen gelegen pakhuizen, koets-huizen, stallen en achterhuizen lieten zich gemakkelijk inrichten tot woonruimte voor de minder draagkrachtigen (Van der Woude, 1987)². De hieruit resulterende ongelijkmatige spreiding van de bevolking binnen de stadsgracht in 1839 komt tot uitdrukking in de in kaart 3 weergegeven bevolkingsdichtheid. De kaart vormt min of meer het spiegelbeeld van kaart 2. De bevolkingsdichtheid is hoog vooral aan de rand van de stad, daar waar het belastbaar inkomen van de percelen laag is en de percelen klein zijn, en de bevolkingsdichtheid is laag in het centrum van de stad, waar het belastbaar inkomen hoog is en de percelen groot zijn.

De bevolking van Leeuwarden was in 1839 aanzienlijk jonger dan tegenwoordig³. Ruim één op de vier inwoners, 27 procent van de bevolking binnen de stadsgracht, was in 1839 jonger dan 12 jaar⁴. In ruim 60 procent van alle bewoonde panden binnen de stads-

gracht woonde dan ook ten minste één kind van jonger dan 12. De slechte levensomstandigheden van een groot deel van de bevolking leidde destijds tot een relatief hoge sterfte van kinderen. Sterfgevallen onder kinderen jonger dan zes jaar maakten bijvoorbeeld in de periode 1840-1851 ruim een derde van de totale sterfte uit en de helft daarvan bereikt niet eens de leeftijd van één jaar (Van der Woude, 1987).

Het aandeel ouderen in de bevolking was veel lager dan nu. Slechts één op de 16 inwoners was 65 jaar of ouder (6,2%) en één op de 90 was 80 jaar of ouder (1,1%)⁵. In ongeveer een kwart van alle bewoonde panden woonde minimaal één 65-plusser. Uit kaart 4 blijkt dat de ouderen weliswaar verspreid over de hele stad woonden, maar iets meer geconcentreerd aan de randen van de stad (rond de Boterhoek in het noordwesten, de Molensteeg in het zuidwesten en de Nieuweburen in het noorden) en sterk geconcentreerd in de gasthuizen.

Ruim 20 procent van de ouderen woonde in een van de gasthuizen van de stad. De meeste ouderen woon-

Kaart 3. Bevolkingsdichtheid per pand in Leeuwarden in 1839

den in het *Diaconyhuis der Nederduitsch Hervormde Gemeente* (62 ouderen), het *Stadsarmenhuys* (47) in de voormalige kazerne aan de Haniasteeg in het zuid-westen en het *Sint Anthony Gasthuis* (45) naast het Diaconyhuis. Daarnaast waren er nog enkele kleinere gasthuizen rond de *Grote kerk* in het noorden van de stad: van west naar oost het *Boshuisen Gasthuis* (10), het *Abbe Freerks Gabbema Gasthuis* (13) en het *Ritske Boelema Gasthuis* (18). Op de kaart springt buiten de stadswal ook nog het *Marcelis Goverts Gasthuis* (13) gelegen aan de Ooster Grachtswal er uit.

Religie

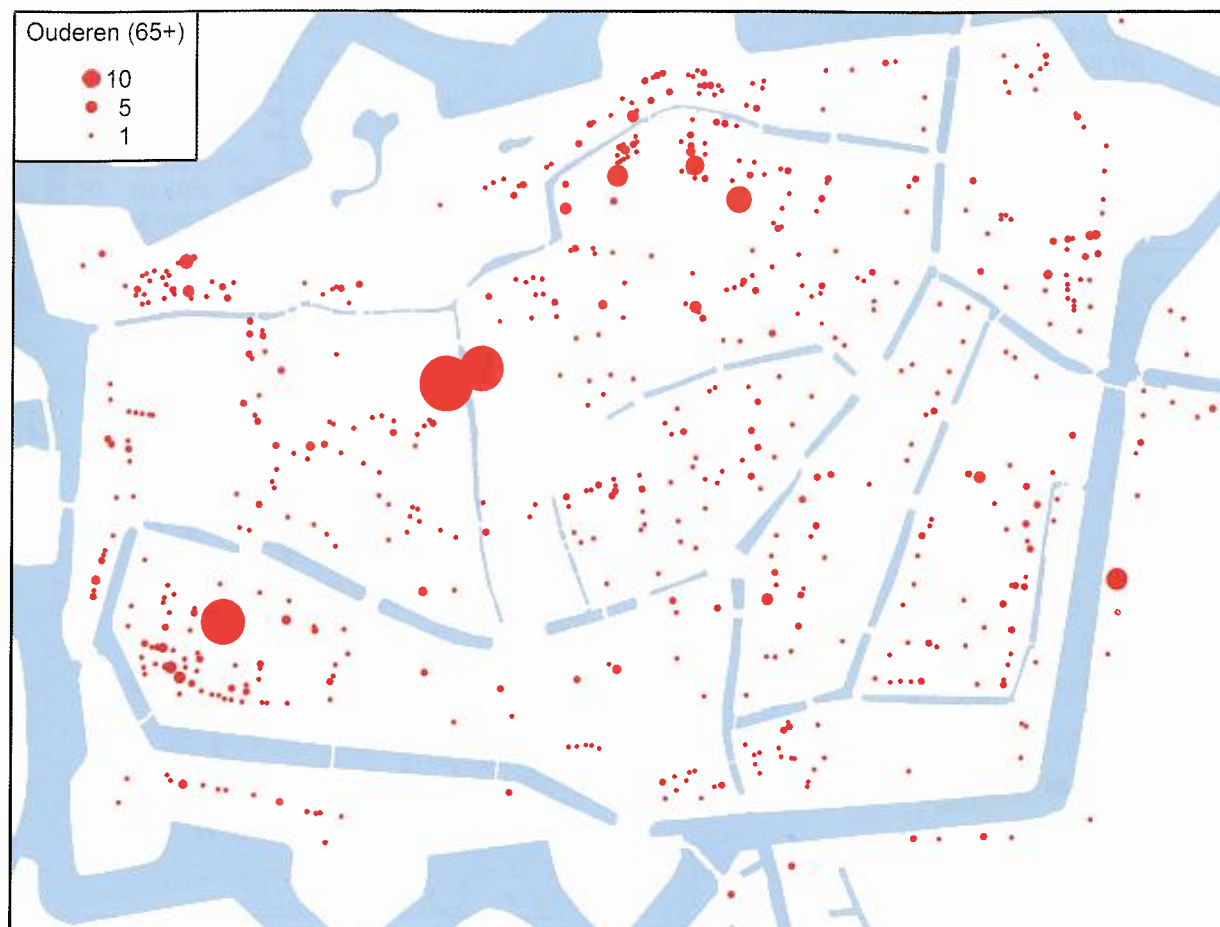
Iets meer dan driekwart van de inwoners van Leeuwarden in 1839 was Protestants. De overige inwoners waren Rooms-katholiek (18%), Israëlitisch (5,1%) of een enkeling “*van geene gezindheid*”. Zoals uit kaart 5 blijkt woonden de Rooms-katholieken zeer verspreid over de stad. In tegenstelling tot de Rooms-katholieke minderheid woonde een groot deel van de Israëlitische minderheid wel geconcentreerd rond bepaalde straten. Concentraties zijn vooral te vinden in het noorden rond de

Wissestraat en ten oosten van de Grote Kerk rond de (toenmalige) Bargejagersstreek en de Breedstraat doorlopend in de Speelmanstraat (zie kaart 6).

Sociale klassen en beroepen

Van ruim een derde van de Leeuwarder bevolking binnen de stadsgracht staat in de volkstelling van 1839 het beroep vermeld. Voor de rest van de bevolking staat ‘geen’ (voornamelijk vrouwen) of niets (kinderen) vermeld. De beroepsbenamingen zijn met behulp van HISCO, de Historical International Standard Classification of Occupations (Van Leeuwen et al., 2002), gestandaardiseerd en gecodeerd. Tabel 1 geeft een overzicht van de in de volkstelling tien meest voorkomende beroepsbenamingen voor mannen en vrouwen afzonderlijk. De meeste mannen zijn werkzaam als arbeider en de meeste vrouwen als dienstbode, dienstmaagd of dienstmeid. De beroepen arbeid(st)er, koopman of vrouw en winkelier(sche) staan bij zowel de mannen als de vrouwen in de top tien.

Om een indicatie te krijgen van de ruimtelijke spreiding van de diverse beroepen over de stad staat in

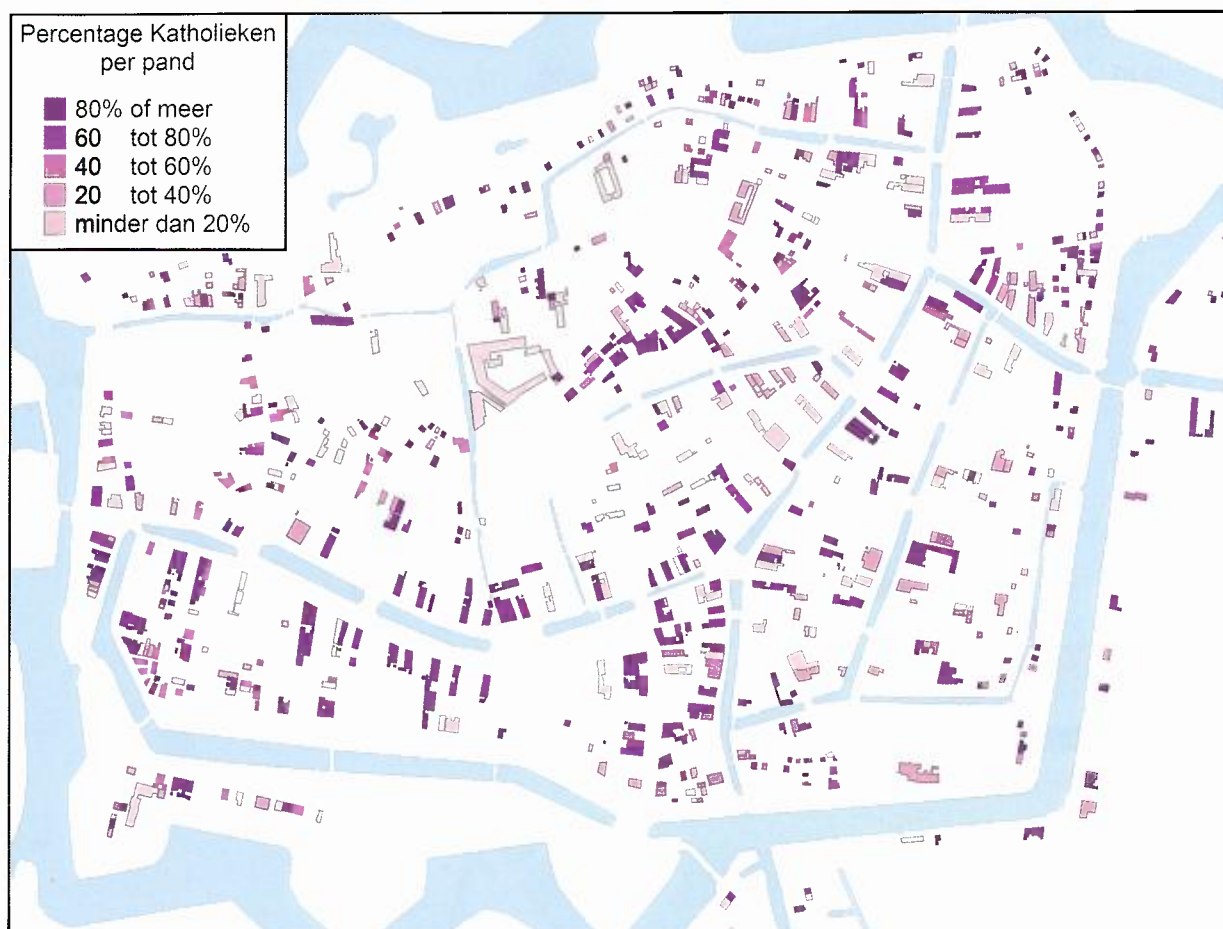
Kaart 4. Aantal bewoners van 65 jaar of ouder per pand in Leeuwarden in 1839

kaart 7 een viertal beroepen uit uiteenlopende sociale klassen weergegeven, te weten arbeiders, dienstbodes, artsen en rechters. De arbeiders woonden vooral aan de randen van de stad in de panden met een laag belastbaar inkomen. De artsen en rechters woonden meer in het centrum van de stad, daar waar het belastbaar inkomen van de panden hoog was. De vele dienstbodes woonden meestal in bij de families waar zij werkzaam waren. Daardoor woonden ook zij juist niet daar waar de arbeiders woonden (aan de randen van stad), maar in het centrum.

De op basis van HISCO gestandaardiseerde beroepsbenamingen kunnen met behulp van het classificatieschema HISCLASS worden ingedeeld in een twaalf-tal sociale klassen op grond van of het een hand- of een hoofdberoep is, de mate van scholing, de mate van supervisie en de economische sector (Van Leeuwen en Maas, 2007). Deze indeling kan nog worden ingedikt tot zeven sociale klassen, waarvan hier gebruik is gemaakt: (1) hogere managers en vrije beroepen, 3,6%; (2) lagere managers en vrije beroepen, klerken en winkelpersoneel, 19,6%; (3) geschoolde arbeiders, 22,5%; (4) boeren en vissers, 0,3%; (5) laag

geschoolde arbeiders, 36,7%; (6) ongeschoolde arbeiders, 16,9% en (7) landarbeiders, 0,4%.

In kaart 8 is de ruimtelijke spreiding van de hoogste (hogere managers en vrije beroepen) en een van de laagste (ongeschoolde arbeiders) sociale klassen weergegeven. Het ruimtelijk beeld vertoont wederom sterke overeenkomsten met het eerder geconstateerde beeld van het belastbaar inkomen per perceel in kaart 2, de bevolkingsdichtheid in kaart 3 en de specifieke beroepen in kaart 7. De bevolking uit de lagere sociale klassen woonde in de gebieden met kleine en dichtbevolkte panden vooral aan de randen van de binnenstad. Dit sluit ook aan bij het beeld eerder geschetst door Van der Woude (1987), dat rond het midden van de 19de eeuw minstens de helft van de Leeuwarder bevolking in een situatie van (potentiële) armoede verkeerde, in slechte woon- en levensomstandigheden, waarvan het bestaan moeizaam geweest moet zijn. De minvermogenden en bedeeden woonden weliswaar verspreid over de hele stad, maar waren toch het sterkst vertegenwoordigd aan de periferie daarvan, in tegen of dicht bij de oude stadswallen gelegen buurten (Van der Woude, 1987). Uit eerdere studies van

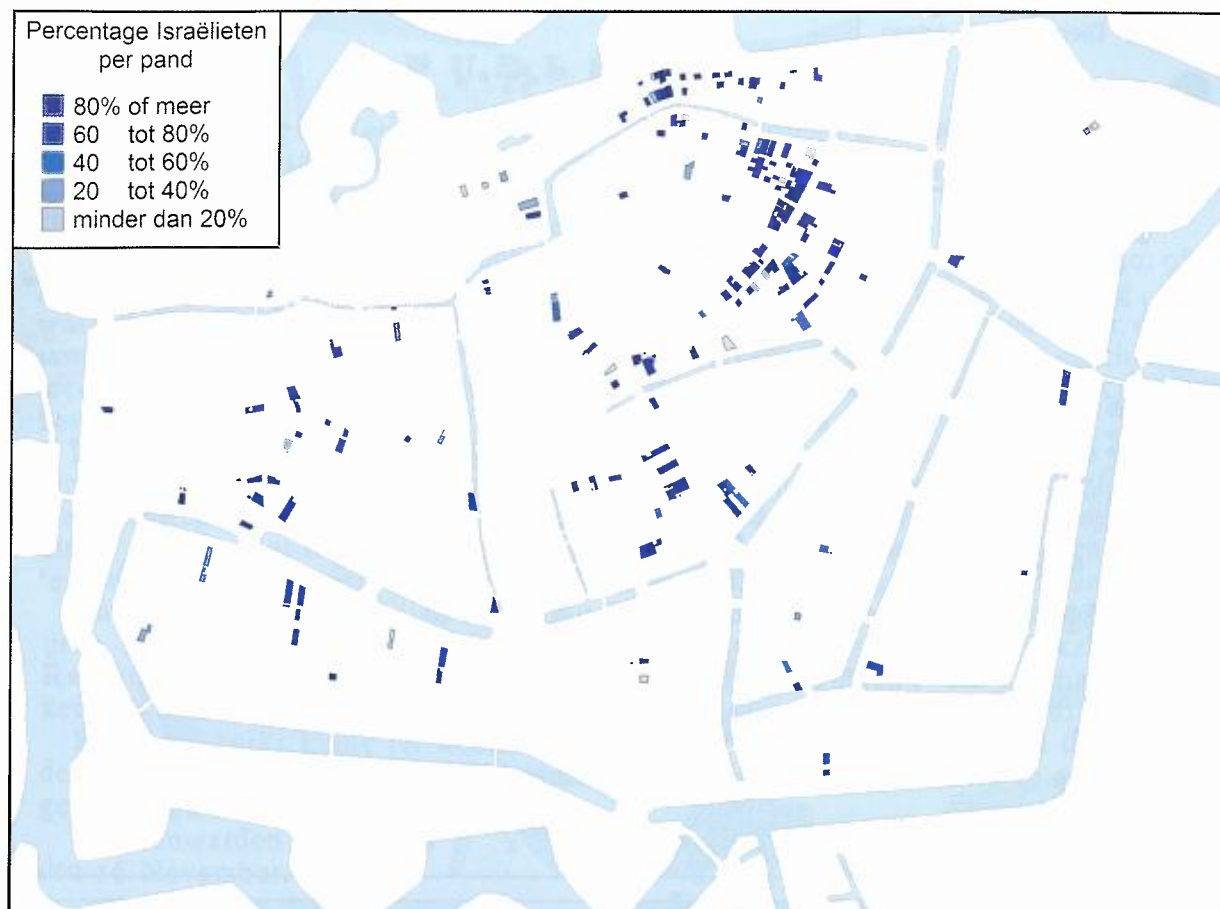
Kaart 5. Percentage Katholieken per pand in Leeuwarden in 1839

Leyden (1938) en Schroor (1984) bleek al dat dit nergens in die mate voor kwam als in Leeuwarden het geval was⁷. Leeuwarden kende dan ook in vergelijking met andere steden een enorm hoog percentage eenkamerwoningen (Schroor, 1984, p. 72).

Conclusie

De koppeling van de via HISGIS ontsloten kadastrale percelen en bijbehorende nummering uit 1832 aan de huisnummerregistratie van de Leeuwarder volkstelling van 1839 biedt een zeer goede mogelijkheid tot het verkrijgen van ruimtelijk inzicht in de (ontwikkeling van de) bevolking en haar sociale omstandigheden en religieuze oriëntatie in de eerste helft van de negentiende eeuw. De ruimtelijke spreiding in de op de kadastrale registratie gebaseerde waardebeoordeling van de percelen wordt gereflecteerd door de sociaal-economische positie van de bewoners op basis van de

volkstelling. Er bestaat binnen de stadsgracht van Leeuwarden een duidelijk verschil tussen de rand en het hart van de stad. De bevolkingsdichtheid is ongelijk verdeeld over de stad. De druk is het hoogst daar waar de panden klein zijn en de economische waardering van de panden laag. Ook de structuur van de beroepsbevolking blijkt ongelijk verdeeld. De sociaal laag geklasseerde beroepsbeoefenaren wonen vooral aan de rand van de stad. De sociaal hoog geklasseerde beroepsbeoefenaren wonen echter vooral in het centrum van de stad. Uitzondering vormen zij die inwoners bij hun werkgevers, zoals dienstbodes. De resultaten bevestigen eerder onderzoek door Van der Woude (1987) en Schroor (1984). De religieuze oriëntatie van de stad blijkt in veel mindere mate gerelateerd aan dit patroon. Wel is er sprake van een sterke concentratie van de Israëlitische bevolking in bepaalde dichtbevolkte en armere buurten.

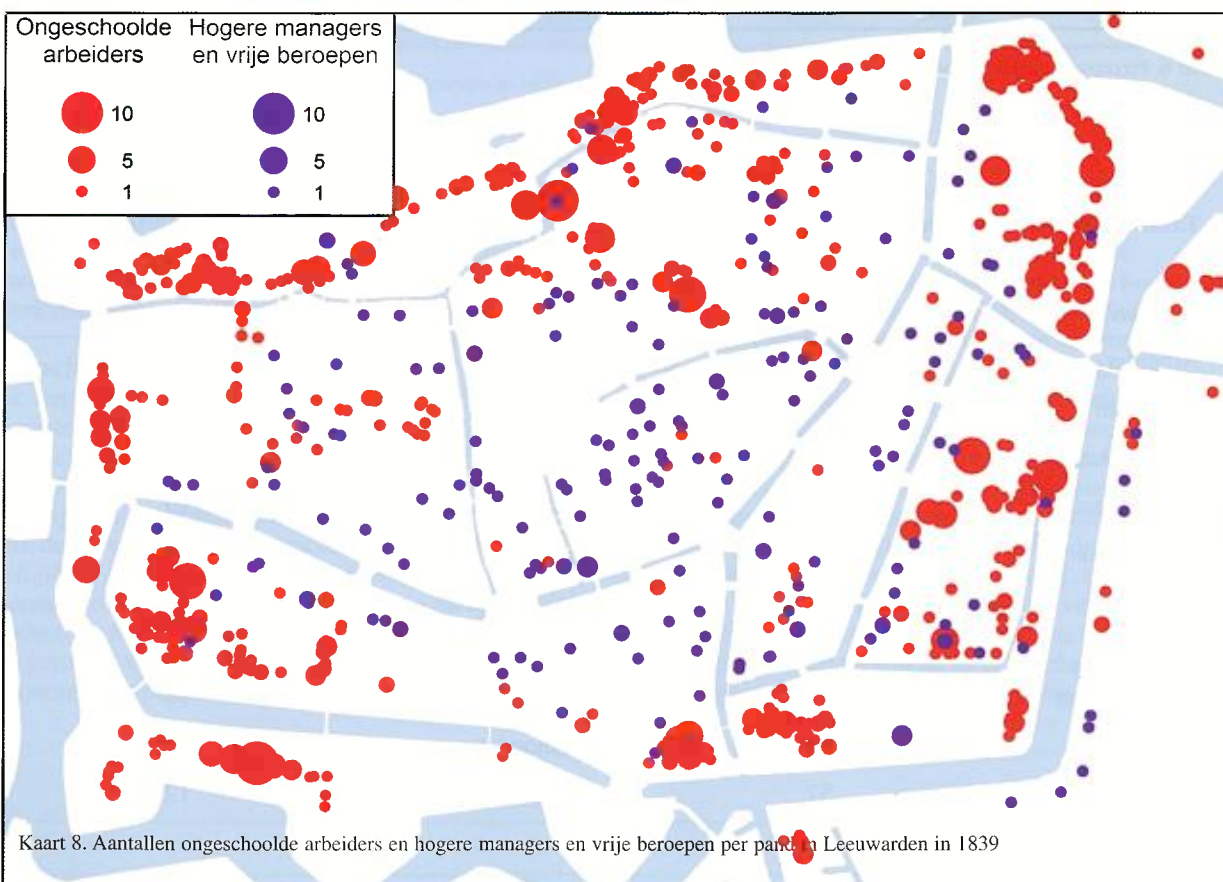
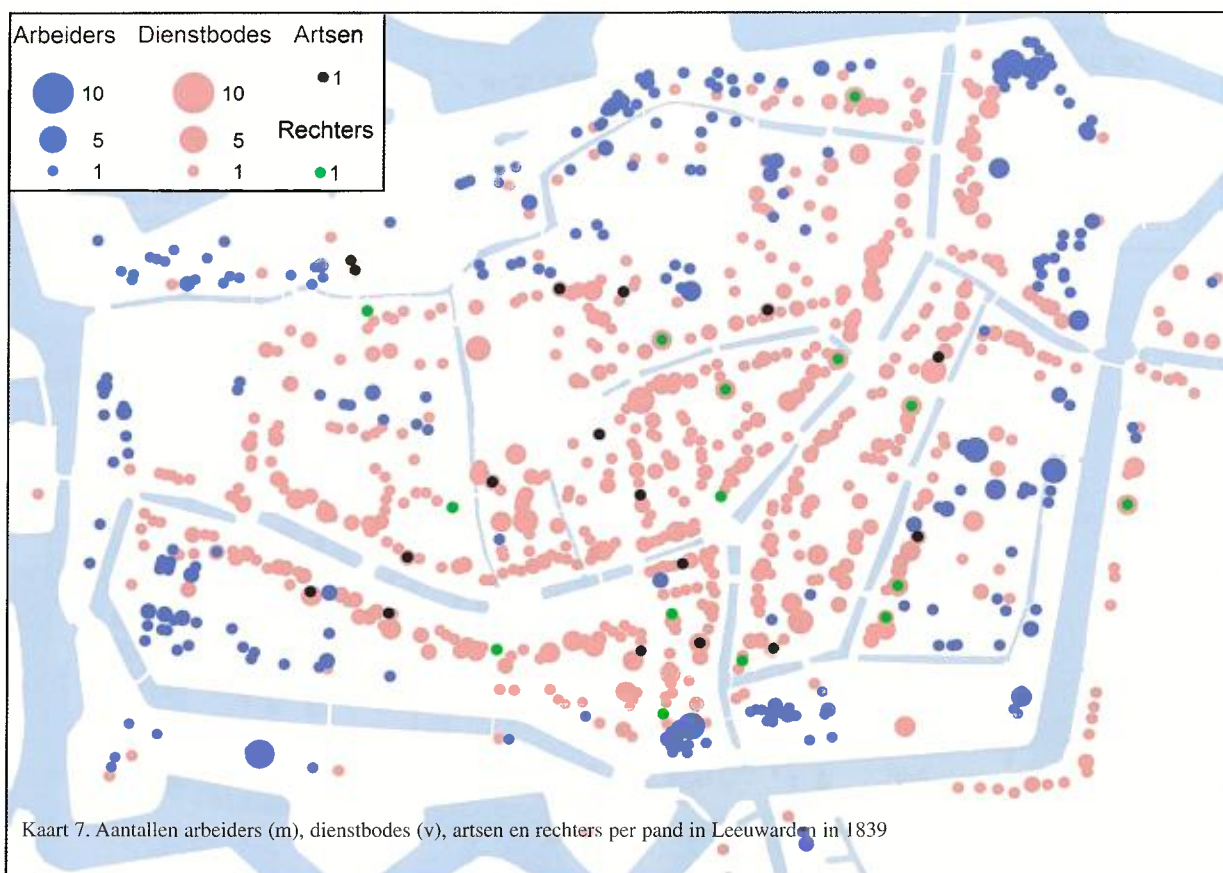

Kaart 6. Percentage Israëlieten per pand in Leeuwarden in 1839

Tabel 1. De tien meest voorkomende beroepsbenamingen in de volkstelling van Leeuwarden in 1839

Mannen*		Vrouwen	
Arbeider	533	dienstbode, -maagd, -meid	1009
Koopman	405	arbeidster	303
Kleermaker	222	naaister	245
Timmerman	214	koopvrouw	110
Schoenmaker	191	breidster	108
Kastmaker	86	winkeliersche	71
Verwer	80	werkmeid	22
Schoonmaker	72	schoolhouderes	14
Turfdrager	62	huishoudster	13
Winkelier	57	hoedjesmaakster	12

* Exclusief 759 keer 'militair'.

P U B L I C A T I E.

Burgemeester en Wethouders der stad Leeuwarden, gezien de daartoe strekkende Missive van den Heer Staatsraad, Gouverneur dezer provincie, van den 22 October 1839, no. ⁴¹/₉₀₃₉.

Brengen bij deze ter kennis van de Ingezetenen:

Dat Zijne Majesteit, bij Hoogstdezelfs besluit van den 4 September 11. no. 98, heeft gelieven te bepalen, dat de *tweede* algemeene tienjarige volkstelling, zal worden aangevangen op den 18 November e. k., en vóór den 31 December daar-aanvolgende zal moeten zijn afgeloopen, en tevens, dat dezelve zal geschieden met inachtneming der bepalingen en voorschriften, goedgekeurd bij 's Konings besluiten van den 3 September 1829 (Staatsblad no. 62 en no. 90).

Dat dien ten gevolge, daartoe aan de huizen der Ingezetenen gedrukte Billetten zullen worden rondgebracht, welke een ieder, bij deze wordt uitgenoodigd, om met de meeste duidelijkheid en naauwkeurigheid in te vullen en te teekenen, ten einde alzoo, met de Stedelijke Regering, mede te werken in de voldoening aan 's Konings bevelen en tot de deugdelijke instandhouding van het voorschrevene werk.

En eindelijk dat, bijaldien aan eenig Ingezetenen, door de eene of andere reden, geen Billet mogt worden bezorgd, deze alsdan verplicht zal zijn, hetzelfde ten Raadhuijs alhier af te halen of zijnentwege te doen afhalen, om daarna naauwkeurig, overeenkomstig de gegevene voorschriften, te worden ingevuld.

En opdat zulks kome ter kennis van een ieder dien het aangaat, zal deze worden afgekondigd en aangeplakt, waar zulks binnen deze Gemeente te geschieden gebruikelijk is.

Leeuwarden,
den 16 November 1839.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,
THIJS FEENSTRA.
Ter ordonnantie van dezelve,
M. S. DE WAL.

Bron: Leeuwarder Courant, dinsdag 19 november 1839, No. 93, p. 1 (Stichting Digitaal Archief Leeuwarder Courant:
<http://www.archiefleeuwardercourant.nl/>)

Met dank aan het Historisch Centrum Leeuwarden
voor de volkstellingsgegevens van 1839

*Peter Ekamper is werkzaam bij het Nederlands
Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI)
Hans Mol is als mediëvist werkzaam bij de Fryske
Akademy te Leeuwarden en als bijzonder hoogleraar
middeleeuwse Friese geschiedenis verbonden aan
de Universiteit Leiden*

Literatuur

- Asman, P.H. (1870), *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving van de gemeente Leeuwarden*. Utrecht: Van der Post.
- Koninkrijk der Nederlanden (1841), *Staten van de bevolking der steden en gemeenten van het Koninkrijk der Nederlanden op den 1. Januarij 1840, naar aanleiding der jongste algemeene volkstelling*. 's Gravenhage: Algemeene Lands Drukkerij.
- Leeuwarder Courant (1829), *Publicatie*. Leeuwarder Courant, vrijdag 16 oktober 1829, No. 83, p. 1 (Stichting Digitaal Archief Leeuwarder Courant: <http://www.archiefleeuwardercourant.nl/>)
- Leeuwarder Courant (1839), *Publicatie*. Leeuwarder Courant, dinsdag 19 november 1839, No. 93, p. 1 (Stichting Digitaal Archief Leeuwarder Courant: <http://www.archiefleeuwardercourant.nl/>)
- Leeuwarder Courant (1840), *Nederlanden*. Leeuwarder Courant, vrijdag 28 februari 1840, No. 17, p. 2 (Stichting Digitaal Archief Leeuwarder Courant: <http://www.archiefleeuwardercourant.nl/>)
- Leeuwen, M.H.D. van, I. Maas en A. Miles, (2002), *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press.
- Leeuwen, M.H.D. van, en I. Maas (2007), Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw; een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten. In: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld; onderzoek met de digitale Volks- Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*. Den Haag: DANS en CBS, p 181-205.
- Leyden, F. (1938), De hoofdsteden der Noordoostelijke provinciën, *Tijdschrift voor Economische Geographie* 29 (1): 1-10.
- Maarseveen, J.G.S.J. van (2007), Twee eeuwen volkstellingen; de methode van onderzoek. In: O.W.A. Boonstra, P.K. Doorn, M.P.M. van Horik, J.G.S.J. van Maarseveen en J. Oudhof (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld; onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001*. Den Haag: DANS, p. 421-439.
- Schroor, M. (1984), Woningbouw en stadsuitbreiding in 't 19de-eeuwse Leeuwarden, *Historisch Geografisch Tijdschrift* 2 (3): 72-82.
- Woude, E.J. van der (1987), Armoede in Leeuwarden; een onderzoek naar omvang, samenstelling, geografische verspreiding en levensomstandigheden van de onderste lagen van de Leeuwarder bevolking rond het midden van de 19de eeuw. In: R. Kunst, M. Meijer en M. Schroor (red.) *Leeuwarder Historische Reeks*, Deel I, Leeuwarden: Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden, p. 94-134.

Noten

- ¹ Anno 2008 neemt Leeuwarden de 31ste plaats in (bron: CBS).
- ² De slechte kwaliteit van dit soort woningen werd door tijdgenoten al uitvoerig beschreven (zie bijvoorbeeld Asman, 1870).
- ³ Alle in het navolgende genoemde cijfers hebben betrekking op de bevolking binnen de stadsgracht van Leeuwarden exclusief de militairen en gevangenen tenzij anders vermeld.
- ⁴ Anno 2008 is één op de 8 inwoners van Leeuwarden jonger dan 12 (12,6%; bron: CBS) .
- ⁵ Anno 2008 is één op de 7 inwoners van Leeuwarden 65 jaar of ouder (14,6%) en één op de 23 is 80 jaar of ouder (4,4%) (bron: CBS).
- ⁶ Aandeel van de beroepsbevolking binnen de stadsgracht.
- ⁷ Het gedetailleerde beeld van de bevolkingsdichtheid op pandniveau (kaart 3) ondergraaft wel de conclusies van Leyden (1938, p. 8) over "De perpherische gedeelten van de binnenstad, die al op zich zelf nooit de sterkste opeenhoping van bewoners hebben gekend ...". De door Leyden berekende relatief lage bevolkingsdichtheden in de wijken nabij de stadswal worden vertekend door de relatief grote open gebieden aldaar.